

UOT 75

ZİYADXAN ƏLİYEV

ŞƏKİ XAN SARAYI RƏSMLƏRİNİN ESTETİKASI HAQQINDA

XVIII əsr Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Şəki Xan sarayı həm də özünəməxsus estetikası olan süjetli və ornamental kompozisiyalı divar rəsmləri ilə məşhurdur. Sarayda yer almış rəsmlərin mövzusu XVIII-XIX əsrlərdə Şəki xanlarının həyatında baş verən hadisələrdən – sarayın sifarişçisi Hüseyn xanın apardığı döyüşlərdən qaynaqlandığı birmənalıdır. Qeyd edək ki, Şəkinin sonuncu hökmdarlarından biri olan Fətəli xanın oğlu Kərim ağa Fatehin “Şəki xanlarının qısa tarixi” kitabındakı əhvalatların divar rəsmlərinin cəlbedici süjetləri ilə üst-üstə düşən məqəmləri kifayət qədərdir. Burada XVIII əsrdə Abbasqulunun, XIX əsrin ilk qərinəsində (1819-1820) bir avropalı rəssamın, XIX əsrin sonlarında (1895-1896) isə şamaxılı rəssamlar Mirzə Cəfər, Əliqulu və Qurbanəlinin, XX əsrin başlanğıcında (1902) isə şuşalı Usta Qənbər, onun qardaşı Səfər, oğlu Şükürün çalışdıqlarını saray rəsmlərində olan imzalar da təsdiqləmişdir. Qənatimizcə, sarayın istifadəyə verildiyi anda onun interyeri süjetli və ornamental kompozisiyalarla örtülsə də, zamanın axarında - XX əsrdə bir-neçə dəfə əsaslı və nisbi bərpalara məruz qalmışdır. Şəki Xan sarayının divar rəsmləri Azərbaycan monumental boyakarlığının tədqiqində əvəzsiz mənbədir.

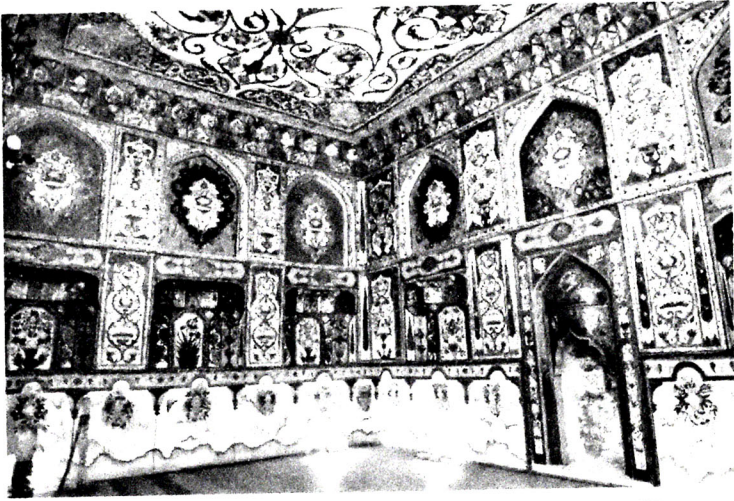
Açar sözlər: Şəki Xan sarayı, divar rəsmi, şəbəkə, monumental, döyüş, naxış

XVIII əsr Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Şəki Xan sarayı həm də özünəməxsus estetikası olan süjetli və ornamental kompozisiyalı divar rəsmləri ilə məşhurdur, desək, yanılmazıq. Belə ki, sarayın hər iki mərtəbəsinin mərkəzi zalları və ikinci mərtəbənin yan otaqlarının bütün divarları, taxçalar, divarlardan tavanlara stalaktit formalı keçidlər və tavanlar rəsmlərlə bəzədilmişdir [Şəkil 1]. Saraya xüsusi gözəllik verən ecazkar şəbəkələrin qonşuluğunda qərarlaşan divar rəsmləri dörd qrupa bölünür. Nikbin koloriti ilə diqqətçəkən bu rəsmlər arasında həndəsi və nəbati naxışlı kompozisiyalara, süjetli naxışlara, heyvan, eləcə də bitki və heyvanların birgə görüntüyə gətirildikləri təsvirlərə rast gəlmək mümkündür. Əlvanlığı elə ilk baxışdan duyulan bu təsvirlərin cəlbediciliyinin əldə olunmasında onun yaradıcıları qızılı, firuzəyi, qırmızı, bənövşəyi və sarı rənglərdən ustalıqla istifadə etmişlər.

Sarayın interyerində yer almış rəsmləri şərh etməzdən əvvəl deyək ki, elə bütün parametrlərinə görə cəlbedici olan bu sarayın fasadında da onun bədii tutumunu zənginləşdirə biləcək bədii elementlər az deyil. Sqrafitto üsullu və relyefli rəngli üzlüklə işlənmiş həndəsi və nəbati naxışlar, stalaktitli tağlar və rəngarəng yığma şəbəkələr sarayın fasadına xüsusi gözəllik və özünəməxsusluq bəxş etmişdir.

Şəki Xan sarayının interyerlərindəki ən qədim rəsmlər təbii olaraq onun tikildiyi XVIII əsrə aiddir. Sarayın ikinci mərtəbəsinin əsas zalının tavanında rast gəlinən “Abbasqulu” imzasının da həmin rəsmlərin müəllifinə aid olduğu ehtimal olunur. Bir çox mənbələrdə onun həm də sarayın memarı olduğu bildirilir [2, s. 95], bəzi müəlliflər, o cümlədən saray barəsində elmi tədqiqat əsəri yazmış Leonid Bretanitski isə bu unikal tikilinin şirazlı Zeynalabdinin təxəyyülünün məhsulu olduğu qənaətindədirlər [4, s. 35].

Zamanın axarında sarayın interyerini bəzəyən təsvirlər müxtəlif səbəblərdən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Başqa sözlə desək, həmin divar rəsmlərinin binanın istismara verilərkən çəkilmiş ilkin variantı sonradan XIX əsrdə dəfələrlə bərpa edilmiş, bəzi təsvirlər isə tamamilə yenidən işlənmişdir. Bu səbəbdən də oradakı rəsmlərin birneçə rəssam tərəfindən ərsəyə gətirildiyini söyləmək olar. Araşdırmalar burada XVIII əsrdə Abbasqulunun, XIX əsrin ilk qərinəsində (1819-1820) bir avropalı rəssamın, XIX əsrin sonlarında (1895-1896) isə şamaxılı

Şəki Xan sarayının interyerindən fraqment (XVIII əsr)

rəssamlar Mirzə Cəfər, Əliqulu və Qurban-əlinin, XX əsrin başlanğıcında (1902) isə şuşalı Usta Qənbər, onun qardaşı Səfər, oğlu Şükürün çalışdıqlarını təsdiqləyir [3, s. 67]. İnteryerdə yer almış divar rəsmlərinin müxtəlif yerlərində onların adlarına rast gəlmək mümkündür. Qənaətimizcə, sarayın istifadəyə verildiyi anda onun interyeri süjetli və ornamental kompozisiyalarla örtülsə (qeyd edək ki, birinci mərtəbədə rəsmlərin çəkilməsi nəzərdə tutulan yerlər indiyə qədər qalmaqdadır) də, zamanın axarında - XX əsrdə bir-neçə dəfə əsaslı və nisbi bərpalara məruz

qalmışdır. Azərbaycan monumental divar rəsmlərinin tədqiqatçısı N.Miklaşevskayanın qənaətinə, bu tərtibat müxtəlif - üç dövrdə ərsəyə gətirilmişdir. Həmin dövrlər sarayın tikildiyi və erkən rəsmlərin çəkildiyi XVIII əsrin ikinci yarısını, XIX əsrin sonu - XX əsrin lap əvvəlində gerçəkləşən Qarabağ və Şamaxı rəssamların fəaliyyəti dövrünü, eləcə də XX əsrin ortalarında və ikinci yarısında aparılan yaradıcı-bərpa işlərinin həyata keçirildiyi dövrü özündə əhatə edir. Erkən rəngkarlığa stalaktitlərdə, tavanlarda və qapılarda, sonrakı dövrdə əlavə olunan rəsmlərə giriş qapılarının və mərtəbələrdəki zalların bəzi yerlərində, ən nəhayət, iyirminci yüzilliyin bəzəklərinə isə yan otaqlarda rast gəlmək mümkündür [3, s. 37].

Ən köhnə rəsmlərin bədii həllində onun yaradıcılarının miniatür üslubuna tapınmaları duyulursa, yeni rəsmlərdə uzun müddət ənənəvi sayılan üslubun yeni - bir qədər sadələşdirilmiş - primitiv sənətin bədii-estetik keyfiyyətlərilə zənginləşmiş nəticələri hiss olunur.

Yeri gəlmişkən deyək ki, sovet dönəmində unikal memarlıq abidəsi kimi hökumətin diqqətində olan Şəki Xan sarayı Moskva və Azərbaycan sənətsünas və bərpaçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. 1939-1940-cı illərdə Dövlət Tretyakov Qalereyasından (Moskva) dəvət olunan Y.A.Dombrovskinin rəhbərlik etdiyi bərpaçılar dəstəsi isə sarayın interyerini bəzəyən ilk rəsmlərin üzə çıxarılmasını həyata keçirmişdir [4, s. 67]. Burada aparılan rəng qatının və müəyyən yerlərdəki yeni əlavələrin əsaslı təmizlənməsindən sonra XVIII əsrə aid rəsmlərin orijinaları: birinci mərtəbə zalındakı taxta plafonun fraqmentləri, stalaktitləri örtən mavi çalarlı rəsmlərin hissələri, ikinci mərtəbədə məşhur ov (təxminən 50 sm) və döyüş (təxminən 200 sm) motivli frizlərin böyük hissələri və digər rəsmlər üzə çıxarılmışdır. Aparılan işlər nəticəsində XVIII əsrdən XX əsrə kimi müxtəlif dövrlərə aid rəsmləri öyrənmək mümkün olmuşdur. Saraydakı divar rəsmlərinin müəlliflərinin hamısının adını müəyyən etmək mümkün olmasa da, burada Usta Qənbərin hansı işləri gördüyü dəqiqləşdirilmiş və surətləri çıxarılmışdır. Bunları 1929-1935-ci illərdə Z.Boqoslavskaya və V.Kvitko, 1945-ci ildə isə N.Miklaşevskaya yerinə yetirmişlər. Həmin rəsmlərin sırasında iki "Ov səhnəsi"nin, "Süsənlər"nin, "Döyüş səhnəsi"nin, "Güldanda gül"ün və çoxsaylı nəbatı naxış kompozisiyalarının adını çəkmək olar.

Əlavə edək ki, zamanın axarında sarayın ecazkar şəbəkələrlə əhatələnmiş və icra sənətkarlığına görə fərqlənən təsvirlərin koloriti də müəyyən qədər dəyişmiş, əvvəlcə çox parlaq-ışıqlı, sonra bir qədər tünd çalarla əvəzlənmiş, ən nəhayət, axırncı yeniləşmələrdə də ümumi koloritdəki nikbinliyin qorunub saxlanılmasına səy göstərilmişdir. Başqa sözlə desək, əvvəlki şux-əlvan çalarlı rənglərin yerini daha tünd-kərpici, qırmızı, yaşıl, qara, çəhrayı və ağ boyalar tutmuşdur.

Əgər ən köhnə rəsmlərdə miniatür üslubunun qabarıqlığı, yeni rəsmlərdə onların bir qədər yeniləşməsi duyulsa da, bütünlükdə, onları bədii həllin dekorativliyi birləşdirir.

Şəki Xan sarayının bədii tərtibatını ov və müharibə səhnələri, eləcə də nəbatı və həndəsi ornamentli kompozisiyalar təşkil edir. Əgər ornamentli kompozisiyalara sarayın hər iki mərtəbəsində rast gəlmək mümkündürsə, ov (uzunluğu 450 sm) və müharibə səhnələri (uzunluğu 1200 sm) yalnız onun yuxarı mərtəbəsindədir. Bu süjetli kompozisiyalar çoxfiqurludurlar. Zəlin sol divarındakı frizdə beş süjet yer alıb. Burada pələnglə ceyranın yaralanması, maralın ovlanması, əjdaha ilə mübarizə, başqa bir ceyranın hədəfə tuş gəlməsi və gəncin başçılıq etdiyi atlılar təsvir olunub. Bu səhnələrin hər birində dörd-beş nəfərin iştirakını görmək mümkündür. Zəlin üzbuüz divarındakı frizi də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz süjetlər təşkil edir. Aşağı mərtəbədə özündə zamanında müqəddəs qəbul olunan – stilizə olunmuş tovuz quşlarının mərkəzdəki "Həyat ağacı"na yönəli təsvirini yaşadan panno da diqqətçəkəndir.

Şəki xanlarının düşmənlərinə qarşı apardıqları döyüslərdən müxtəlif səhnələr isə zəlin qərb və şərq divarlarını tutur. Təsvirin detal və atributlarına əsasən demək olar ki, qərbdə qoşunun ilk hucumu, şərqdə isə onun döyüş meydanından qayıdışı əks olunub. Qalan hissədə - zəlin şimal tərəfində (kiçik otaqlara açılan qapıların üzərində) isə gərginliyi duyulan döyüslərdən fraqmentlər çəkilib.

Sarayda yer almış rəsmlərin mövzusunun XVIII-XIX əsrlərdə Şəki xanlarının həyatında baş verən hadisələrdən-sarayın sifarişçisi Hüseyn xanın apardığı döyüslərdən qaynaqlandığı birmənalıdır. Qeyd edək ki, Şəkinin sonuncu hökmdarlarından biri olan Fətəli xanın oğlu Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının qısa tarixi" kitabındakı əhvalatların divar rəsmlərinin cəlbedici süjetləri ilə üst-üstə düşən məqamları kifayət qədərdir...

Sarayın "naxış seli" nə bələnməmiş interyerinin qibtəedici bədii tutum almasında onun plafonlarının daşdıqları estetik tutumun rolu da duyulandır. Tikilinin iki əsas zəlinin hər birindəki iki, ikinci mərtəbənin yan otaqlarının hər birindəki bir plafon bu mənada diqqətçəkəndir. İkinci mərtəbədəki zəlin şimal plafonunun əsas sahəsini böyük və işıqlı medalyon tutur. Öz növbəsində onun da ortasında bir qədər kiçik-naxışlı medalyon yer almışdır. Onunla Mehmandarovun evinin kiçik otağı və ev məscidinin plafonları arasında oxşarlığın mövcudluğu bizə hər iki tərtibatın Usta Qənbər tərəfindən yerinə yetirildiyini ehtimal etməyə əsas verir [1, s. 47]. İkinci mərtəbənin yan otaqlarındakı plafonlarla Şəkixanovların evindəki zəlin plafonlarının oxşar orta-qoval plafona malik olmalarını da səbəbsiz saymaq olmaz. Ümumi bədii tutumuna görə onlar əsas zəllərin plafonlarından bir qədər geri qalsalar da, bütünlükdə onların ağ yerliyində mavi budaqlarla əlaqəli verilmiş quş və heyvan təsvirləri kifayət qədər cəlbedici görünür.

Şuşadakı müklərin buxarlarının bədiiləşdirilməsindəki məziyyətləri Şəki xan sarayında da izləmək mümkündür. Sarayın ikinci mərtəbəsində - interyerin əsas hissəsində eninə yerləşən dekorativ buxarının gözəl şəkillərlə bəzədilmiş görkəmində zəlin ümumi aurası ilə həmahəng səsləşən bədi məqamlar kifayət qədərdir. Buxarının yanlarındakı yuxarısı bəzəkli stalaktitli taxçalarda yer almış süjetli kompozisiyalar – Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin qəhrəmanlarının təsvirləri də məkanın aşılacağı duyğulandırıcılığı gücləndirir, desək, yanılmırıq. Divarlar boyu qərarlaşan müxtəlif ölçülü taxçalarda yerləşdirilmiş "vazada güllər" kompozisiyası, heyvan və quş təsvirləri də interyerin ümumi görkəminin zənginləşməsinə xidmət edir. Salonun bəzək zənginliyi duyulan plafonundakı nəbatat aləmini və qanadlı yarımçılpaq qadını əks etdirən təsvirlərin bədii həlli də onları əhatələyən süjetli-ornamental tutumla gözəl səsləşir...

Əgər bu rəsmlərin bədii məziyyətlərini dəyərləndirməli olsaq, onda burada miniatür üslubu prinsiplərin yenilənmiş təqdimatının – perspektivanın yoxluğu və üst-üstə sıralanmadan nisbi istifadə ilə yanaşı, rəng həllinin şərti-dekorativ tutumunu və dinamikliyin qabarlıqlığını şərtləndirən real-gerçəkçi bədii şərhin mövcud olduğunu deyə bilərik.

Müxtəlif tutumlu təsvirlərin ümumi estetikasında bədii ümumiləşdirmələrlə yanaşı, sarayın digər rəsmləri ilə təzad təşkil edən- realizm bədii ənənələrinə tapınan yaradıcılıq

nümunələrinə də rast gəlinir. Sarayın birinci mərtəbəsindəki zəmin mavi çalarlı stalaktit karnizləri üzərində təsvir olunmuş ayrı-ayrı motivlərin bələndiyi duyulması real-gerçəkçi estetika, onların yerli yox, Avropa rəssamlığına bələd sənətkar tərəfindən çəkildiyini söyləməyə əsas verir. Tanınmış sənətsünas Boris Denike saraydakı həmin təsvirləri Çin rəssamlığına aid Orta Asiya divar rəsmləri ilə müqayisə edir: “Bu rəsmlərdə Çin incəsənəti ilə, xüsusən ağ-mavi farfor təsvirləri ilə əlaqəsini görməmək mümkün deyil” [4, s. 69].

XIX əsrdə Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi hadisələrinin bilavasitə iştirakçısı olan ispaniyalı inqilabçı Xuan Van Qalen xatirələrində Şəkidə olmasından söz açmış və sarayın birinci mərtəbəsindəki məişət tutumlu realist rəsmlərin italiyalı əsgər tərəfindən çəkildiyini qeyd etmişdir. Onun yazdıqlarına görə çin ruhunda işləyən həmin əsgər 1819-1820-ci illərdə sarayda olmuş və burada bir-neçə əsər işləmişdir... [4, s. 29].

Sarayın ümumi memarlığının onun eksteryerini və interyerini bəzəyən bəzək elementəri – monumental rəsm, ornamental kompozisiya və şəbəkə ilə vəhdətinin yaratdığı qeyri-adi gözəlliyin kökündə sadalanan bədii vasitələrin duyğulandırıcı vəhdətinin əldə olunması durduğundan, memarla təsviri və dekorativ-tətbiq sənət ustalarının birgə yaradıcılığının məhsulu olan tikili unikal qürurverici-mənəvi qaynaq kimi qəbul olunur.

Üç divarın daşdığı təsvirli zəngin estetik tutumu tikilinin fasadını təşkil edən əlvan şəbəkənin uğurla tamamlanmasının nəticəsidir ki, məkan sənətlərin sintezinin uğurlu sonluğu kimi qəbul olunur. Dünyaşöhrətli türk şairi Nazim Hikmətin saraya yönəli söylədiyi “Əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki Xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi” deyimində də məhz tikiliyə verilən yüksək dəyər hişz olunur... [1, s. 35].

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 58 s.
2. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı: İşıq, 1976, 190 s.
3. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq, 1992, 344 s.
4. Бретаницкий А.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана. Москва: Искусство, 1976, 270 с.

*Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: ziyadxan_ali@mail.ru*

ZIYADKHAN ALIEV

ABOUT ESTETICS OF THE PAINTINGS OF THE SHAKI KHANS' PALACE

Shaki Khan Palace considered to be one of the pearls of 18th-century architecture in Azerbaijan, is well-known for its unique esthetics and ornamental composition of wall paintings. The subject matter of the paintings in the palace is clear from the events that took place in the 18th and 19th centuries in the lives of the Shaki khans and the battles of the palace's customer Hussein Khan. Note that the son of Fatali khan, one of Sheki's last rulers Karim Aga Fatih's life stories in the book of "A Brief History of Sheki Khan's" has enough matches the attractive wall

paintings. The signatures in the palece confirmed that in the eighteenth century here worked Abbasgulu, in the first 19th century (1819-1820) a European artist and by the late nineteenth century (1895-1896) Shamakhi painters Mirza Gefer, Aligulu and Gurbanali, and in the beginning of the twentieth century (1902) Master Gambar from Shusa, his brother Safar and son Shukur. Although the interior of the palace was covered with plot and ornamental compositions at the time of commissioning, it has undergone several major and relative revisions over the course of the twentieth century. Shaki Khan Palace wall paintings are an invaluable source for the study of Azerbaijani monumental painting.

Keywords: *Shaki Khan palace, wall paintings, shebeke, monumental, battle, pattern*

ЗИЯДХАН АЛИЕВ

ОБ ЭСТЕТИКЕ РОСПИСЕЙ ДВОРЦА ШЕКИ ХАНА

Дворец Шеки Хана, считающийся одной из жемчужин архитектуры 18 века в Азербайджане, известен с уникальной эстетикой и орнаментальной композицией своими росписями. В сюжетах росписи отображены события из жизни шекинских ханов, живущих в XVIII-XIX веках и сражений Гусейна-хана, заказчика дворца. Отметим что, из книги «Краткая история хана Шеки» где отображены жизненные события Карима Ага Фатеха, сына Фатали хана, одного из последних правителей Шеки, достаточно соответствует с привлекательными сюжетами росписи дворца. Найденные надписи в дворце подтверждают, что здесь в XVIII веке работал Аббасгулу, в первом четверте XIX века (1819-1820) европейский художник, а в конце XIX века (1895-1896) шамахинские художники Мирза Джафар, Алигулу и Гурбанали, а также в начале XX века (1902) шушинские мастера Гамбар, его брат Сафар и сын Шукур [3, с. 67]. Хотя интерьер дворца был покрыт сюжетными и орнаментальными композициями, во время эксплуатации он претерпел несколько крупных и относительных изменений в течение XX века. Роспись дворца Шеки Хана является бесценным ресурсом в изучении азербайджанской монументальной живописи XVIII века.

Ключевые слова: *Дворец Шеки Хана, роспись, шебеке, монументальный, колорит, сражения, орнамент*

AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir

Daxilolma tarixi:

İkin variant 07.10.2019

Son variant 18.11.2019